

Svenska Akademiens ordbok (SAOB) är, i motsats till ordlistan (SAOL), tämligen okänd utanför fackkretsarna. Ordboken och arbetet på den presenteras här av ordboksredaktören Birgit Falck-Kjällquist.

Svenska Akademiens ordboks företag kan med visst fog beskrivas som ett av de största svenska humanistiska projekt som någonsin bedrivits. Ordbokens första band publicerades 1898 och första halvbandet av volym 30, omfattande *spår — stassig*, kom ut en av de första dagarna i april i år. Ordboken behandlar hela den nysvenska perioden. På ordbokens redaktion, som är placerad i Lund, arbetar i dag c. 20 personer.

Då Svenska Akademien instiftades den 5 april 1786 angavs i dess stadgar, väsentligen efter mönster av Franska Akademien, att dess angelägnaste göromål var "att arbeta uppå Svenska Språkets renhet, styrka och höghet" (SAH 91, s. 26*). I följande paragraf konkretiserades målsättningarna till bl.a. följande: "att utarbeta en Svensk ordabok och Gramatica, jemte sådana Afhandlingar som bidra till Kunna till stadga och befordran af god Smak" (aa s. 27).

Akademien försökte till en början lösa uppgiften att skriva och ge ut en ordbok över svenska språket genom att de olika akademiledamöterna själva utarbetade manus till olika delar av verket. Kellgren fick t.ex. i uppgift att behandla ord på bokstäverna A och U. Tanken var då att söka åstadkomma en normativ ordbok och förebilden var den franska akademins ordbok över franska språket. Detta första försök resulterade i ett antal handskrivna utkast till artiklar, vilka behandlar vissa av alfabetets bokstäver.

Åtskilliga mer eller mindre lyckade försök gjordes för att åstadkomma en svensk ordbok efter dessa riktlinjer. Det kan bl.a. nämnas att lexikografen Erik Wilhelm Weste (förf. till bl.a. ett svenskt-franskt lexikon 1807) under åren 1814-1818 skrev ett manuskriptförslag som omfattade bokstaven S.

Arbetet med ordboken låg sedan nere några år men mot mitten av 1800-talet gjordes ett nytt försök. Då fick Shakespeareöversättaren och professorn i nordiska språk i Lund Karl August Hagberg (ledamot av Svenska Akademien sedan 1851) i uppdrag att ta sig an ordboksarbetet. Som ett resultat härav kom ett ordbokshäfte ut (c. 1870) några år efter Hagbergs död (1864).

Därefter låg arbetet på ordboken åter nere, tills en ny plan för ordboken presenterades 1883 av Theodor Wisén, även han professor i nordiska språk vid Lunds universitet. Eftersom då en lexikografisk behandling av det fornsvenska språkstudiet hade påbörjats av Karl Fredrik Söderwall och det fornsvenska lagspråket hade behandlats av Carl Johan Schlyter i Ordbok till Sveriges gamla lagar (1877), begränsades den planerade ordboken till att omfatta enbart nysvenska.

Det nya ordboksarbetet fick en helt annan uppläggning än vad som ursprungligen planerats. Det historisk-etymologiska sättet att betrakta språket låg i tiden och flera omfattande ordboksarbeten med denna inriktning var under arbete i andra länder: Tyskland: Grimm, Deutsches Wörterbuch (första bandet 1854); Holland: Woordenboek der Nederlandsche Taal (första häftet tr. 1865, första bandet 1882); England: A New English Dictionary (första bandet 1884). Svenska Akademiens ordbok kunde dra nytta av de erfarenheter som vunnits genom dessa arbeten. I synnerhet de engelska och holländska ordboksarbetena blev normgivande, särskilt med avseende på ordboksartiklarnas uppbyggnad.

Den arbetsform som Svenska Akademiens ordboksredaktion i dag har kan den i stort sett sägas ha fått under åren 1919-

1921, då en genomgripande omorganisation av arbetsformerna ägde rum. Denna resulterade bl.a. i att antalet givna språkprov per betydelsemoment kraftigt beskars och att redaktörernas (artikelförfattarnas) anställningsförhållanden förändrades till ett på arbetsbeting grundat system innebärande att ett visst antal excerperade språkprov per år skulle behandlas.

Material i SAOBArkiv

En förutsättning för utarbetande av en ordbok med historisk inriktning är ett omfattande och tillförlitligt material av språkprov. Ordbokens språkprovssamlingar i SAOBArkiv omfattar i dag mellan sju och åtta millioner språkprov ur olika källor från Gustav Vasas registratur 1521 och andra 1500-talsskrifter fram till modern skönlitteratur, facklitteratur, småtryck, tidningar och tidskrifter av olika slag. Proven från olika tidsperioders och olika sociala grupper språk, så som de föreligger i excerpt-samlingen, gör det möjligt att på samma gång beskriva nutidssvenskan och en äldre tids språk. För en utförlig bild av excerperingen för SAOB genom tiderna se Sture Hast i Nysvenska studier 63 (1983), s. 159-192. Hast gör här en genomgång av den planering av excerperingen som skedde i slutet av 1800-talet och dess genomförande, han redogör för hur materialmängden ökade under åren 1893-1979, hur och på vilka typer av källor excerperingen fördelades och fördelas, excerpttäteten i snitt och i enskilda källor och urvalsprinciper vid excerpering och redigering. Av uppsatsen framgår klart:

1. Att skönlitterära verk är den genom tiderna i särklass största excerperade genren.
2. Att tekniska termer i dag excerperas i större utsträckning än tidigare.
3. Att teologisk litteratur var föremål för en omfattande excerpering 1898 men att så inte är fallet i dag.
4. Att en excerpering ur andra ordböcker bedrivs ännu i dag men inte i samma omfattning som 1898.
5. Att en fortlöpande excerpering av tidningar, tidskrifter och officiellt tryck ss.

lagar, förordningar, riksdagsprotokoll mm. försiggår men i mindre utsträckning i dag än 1898.

I samma uppsats påpekas också att en del av SAOB:s excerptmaterial kommer ur otryckta källor, t.ex. serierna Skeppsgårdsräkenskaper samt Tull och Accis i Kammararkivet, arklikräkenskaper från 1500-talet i Krigsarkivet, bouppteckningar från Stockholm från 1600-talet, domböcker från flera landskap mm.

För den som forskar i svenska språket efter 1521 utgör SAOB:s materialsamling en viktig informationskälla. Eftersom i de flesta fall endast en ringa del av materialet publiceras i ordboken i form av exempel som belyser de olika definitionerna, är det för närvarande nödvändigt att gå igenom det ordmaterial man önskar använda sig av på ordboksredaktionen i Lund. Smärre skriftliga frågor rörande enstaka ord besvaras dock vanligen av SAOB-redaktionen (adress: Box 3, 221 00 Lund).

Informationsflödet i en SAOB-artikel

Uttal

I en SAOB-artikel får man upplysning om ordets nutida uttal enligt ett för ordboken specifikt beteckningssystem, då det gäller återgivningen av språkljuden i huvudsak svarande mot vad som i dialektologkretsar brukar kallas "grov beteckning". Vidare anges kvantitet, grad av tryckstyrka (och ordaccent) med hjälp av ett siffersystem. Ett ljud markeras som långt genom att en av de siffror som anger stavelsetrycket placeras efter den bokstav som betecknar språkljudet. Stavelsetrycket anges, som ovan nämnts, med hjälp av siffra. Ju starkare tryck ju högre siffra. Så kan t.ex. nämnas att i det bekanta mönsterordet *anden* (grav accent) anges trycket som *an³den²* (med huvudtryck 3) medan trycket i det lika bekanta mönsterordet *anden* (akut accent) återges som *an⁴den* (med huvudtryck 4).

I enstaka fall förekommer vissa uttalsuppgifter inom parentes efter SAOB:s uttalsuppgift. Det är oftast uppgifter om uttal

hämtade ur äldre källor, som visar hän på ett från modernt språkbruk avvikande uttal, se t.ex. under ordet *robust* (SAOB R 2303). I sammansättnings- och avledningsramsor ges endast upplysningar om speciella tryckförhållanden i ordet. Då det gäller sammansättningar sker detta blott i sådana fall där (relativt) huvudtryck förekommer på annan stavelse än den som uppbär huvudtrycket i det enkla ord som motsvarar sammansättningsleden, t.ex. *rem*-överföring > 0020, medan *överföring* har trycket 30 > 20 (SAOB R 1020, sammansättningar till *rem*). Då det gäller avledningar ges upplysning om tryckförhållandena då huvudtrycket i avledningen faller på annan stavelse än hos grundordet, t.ex. *rökeri*¹⁰⁴ men *rökare* utan siffror; båda avledningar till *röka*³² (SAOB R 4398, avledningar till *röka*).

Böjningsparentes och formparentes

Efter uttalsuppgifterna följer uppgifter om ordklass och genus (i förekommande fall), böjning samt eventuella sidoformer av ordet. Därefter följer böjningsparentes och formparentes (såvida ordet inte saknar formväxling). I dessa ges en kronologisk översikt av vissa formväxlingar och /eller viktigare ortografiska varianter med undantag av vissa vanliga ortografiska växlingar som t.ex. *dh-d*, *fv-f*. Formparenteser till sammansättningarna i sammansättningsramsorna redovisar stamfogens växling. De olika sammansättningsledningarnas stamformer redovisas däremot i resp. huvudartikels formparentes.

Etymologiparentes

Efter formparentesen följer (i resp. huvudartikel) en förklaring av ordets etymologi.

Betydelseanalys

Olika frågeställningar i samband med betydelseanalys i en ordbok av SAOB:s karaktär behandlas i Ekbo-Löman (1971, s. 36 ff) och i Jonsson 1983. Här kan helt kortfattat

sägas att en ingående betydelseanalys utförs och att varje enskilt moment i betydelsebeskrivningen exemplifieras med ett antal (om möjligt minst 2 och högst 10) språkprov. Som första belägg anförs alltid i varje moment det äldsta språkprovet i SAOB-Arkiv där ordet påträffats i den i momentet beskrivna betydelsen. Så kan man t.ex. i SAOB söka det äldsta belägget i ordbokens samlingar på ord som tillkommit i sen tid. Som exempel kan nämnas ordet *skjutjärnsjournalistik* (en sammansättning till sammansättningen *skjutjärn*, som i sin tur förekommer under verbet *skjuta*, S 4262). Ordet förekommer för första gången i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1963, nr 59, *skjutjärnsintervju* förekommer i Svenska Dagbladet samma år i nr 72, dvs. något senare på året, och *skjutjärnsjournalist* förekommer i SAOBArkiv från 1967.

I sådana fall där ordet i den i definitionen givna betydelsen inte alls eller mera sällan förekommer i dagens språkbruk ges även det sista (yngsta) belägget i SAOBArkiv.

Bruklighetsangivelse

För varje särskilt betydelsemoment ges en bruklighetsuppgift, såväl då det gäller huvudord som sammansättningar och avledningar, utom i sådana fall då ifrågasvarande ord eller betydelse förekommer i dagens allmänna språkbruk. Bruklighetsuppgifterna är av två slag.

A./ Uppgifter om ordets eller betydelsens "totala" obruklighet eller inskränkta användning i nuspråket. Bruklighetsuppgifter av denna typ är:

- 1/ "†" (= helt ur bruk), "numera knappast br.", "numera föga br.", "numera mindre br.", "numera bl. tillf."
- 2/ "föga br.", "mindre br.", "tillf."

I bruklighetsuppgifter nämnda under A.1 uttalar man sig om bruket i nuspråket i förhållande till bruket i äldre tid. I uppgifterna under A.2 gäller det normalt (ord)användningar som endast förekommer i nuspråket och uttalande enbart om detta.

B./ Uppgifter om ordets eller betydelsens inskränkning till viss användningssfär. Hit

hör samtliga bruklighetsanvisningar som anger tillhörighet till ett visst fackspråk, t.ex. *bot., kem., zool., sjöt.* osv., vidare "i vissa trakter, bygdemålsfärgat", "i vissa kretsar" eller "numera bl. i vissa trakter, bygdemålsfärgat" osv. (jfr ovan). Vidare hör uppgift om viss stilsfär hit, t.ex. "i vitter stil", "vard.", "arkaiserande" eller "numera bl. i vitter stil" osv. Hit hör också de synonyma "förr" och "om ä. förh.", vilka anger att ordet brukas om något som inte förekommer i nutiden och/eller är en del av kulturhistorien; gäller det föremål kan detta innebära att de endast påträffas som museiföremål el.dyl. Bruklighetsangivelser som "numera bl. i skildring av ä. förh." gäller däremot inte föremål eller förhållanden som hör (kultur)historien till. De upplyser däremot om att dagens språkbrukare använder andra ord om föremålet eller företeelsen. Så används t.ex. "numera bl. i skildring av ä. förh." för ordet *räffelbössa*. Benämningen används inte i dag om nutida bössor som normalt alla har räfflat lopp.

Som Sven Ekbo påpekar (i Ekbo-Loman 1971, s. 28 f.) har SAOB i fråga om bruklighetsupplysningar gått längre än de flesta jämförbara ordböcker. Han framhåller också att dessa upplysningar i många fall kan bli föremål för diskussion men bör ses som "ett uttryck för en bedömning inom en arbetskår som ägnat dessa frågor ett omfattande intresse" och att de ger uttryck för en uppfattning som omfattas av den ordboksredaktör som författat artikeln och av hans/hennes kolleger. Härtill kan också fogas att resp. artikelförfattares uppfattning i många fall grundas på den uppfattning en av redaktionen anlitad fackspecialist har om olika ords användning och förekomst i språket.

Fackgranskning

Sakupplysningar (t.ex. bruklighetsupplysningar, se ovan) i fråga om fackord eller regionala ord och uttryck kontrolleras systematiskt av den redaktör som har författaransvar för ordboksartikeln mot en av ordboken fast anlitad expert, en botaniker anlitas t.ex. för rådfrågning i botaniska spörsmål, en expert på skomakeri tar ställning till

frågor rörande skomakeribranschen, finlandssvensk språklig expertis (numera redaktören på Ordbok över Finlands svenska folkmål) anlitas för finlandssvenska språkfrågor, för frågor rörande rikssvensk dialekt anlitas Ordbok över Sveriges dialekter osv.

Den grupp av utvalda experter på olika områden som anlitas består av drygt 100 personer. De representerar tillsammans ett mycket brett kompetensområde. Utöver dessa anlitas olika personer inom skilda yrkesområden för enstaka sakupplysningar.

Arbetsgången för en SAOB-artikel

Från SAOBArkiv, där språkproven förvaras i kompaktssystem, går materialet till den avdelning på ordboksredaktionen som kallas *förberedningen*. Här kompletterar fyra ordboksassistenter materialet genom excerpering av lexikon och ordregister och en viss preliminär redigering utförs. Här utarbetas också förslag till böjningsparentes och formparentes. Därefter vidtar det arbete som utförs av en av SAOB-redaktionens fem redaktörer, vilket består i utarbetandet av artikelmanuskriptet. Ordbokens administrativa avdelning svarar för renskrivning. Redaktören återfår manuskript och manuskriptkopia och tar nu ställning till vilka artiklar och artikeldelar som genom administrationens eller förberedningens försorg skall skickas till fackgranskning. Sedan denna utförts och resultatet härav arbetats in i artikeln av ordboksredaktören, kontrolleras partiet av ordbokens kontrollavdelning. Här granskar fem ordboksassistenter hänvisningar, bokstavsordning, citat kontrolleras och resp. kontrollant tar också ställning till om citaten stämmer med definitionerna. Ordbokschefen läser varje artikel två gånger i manuskript och en gång i korrektur, en medredaktör läser den satta texten en gång. Etymologierna har fram tills helt nyligen lästs av ytterligare en (utanför ordboksredaktionen verksam) filolog, under många år av prof. em. Ture Johannisson.

Det är en lång väg med flera kontrollstationer från språkprov till färdig ordboksartikel.

Mikrofilmning av språkprovssamlingarna

Som ovan nämnts omfattar språkprovssamlingarna i SAOBArkiv mellan sju och åtta millioner excerpter. Sedan en tid tillbaka pågår mikrofilmning av samlingarna med vad man kallar blippning. Projektet, som presenteras i Allén 1986 (s. 245 f.), innebär att först den otryckta delen av materialet filmas, sedan den tryckta och därefter det material som håller på att redigeras. Materialet sorteras i förväg och förses med preliminär markering av uppslagsord. Blippning innebär att filmkameran känner av signaler som materialet, på detta stadium först och främst uppslagsorden, försetts med. Genom att det finns datorstödda återsökningssystem som utnyttjar blippningen, kan mikrofilmens lagringskapacitet kombineras med en dators sökförmåga. "När man slår in ett sökord på mikrofilmterminalens skärm, visas där vilket filmmagasin som innehåller ordet. Man sätter in det angivna magasinet och får så fram vad man söker... För att fullfölja tankegången: jag skulle vilja se en kopia av mikrofilmerna på varje universitetsort inom en nära framtid" (aa s. 246). En intressant tanke om ett intressant projekt som innebär säkerhetsfilmning av ett omfattande primärmaterial och på sikt även en utökning av åtkomstmöjligheten av ett unikt forskningsmaterial. Projektet innebär på så sätt en rejäl hjälp åt den del av språkforskningen som arbetar med svenskt material efter 1521. Enligt Bo Ruthström, som ansvarar för filmningen på ordboksredaktionen, föreligger redan fr.o.m. maj i år den otryckta delen av materialet som film. Något databaserat register till filmerna föreligger dock ej.

O.S.A.-projektet

I varje ordboksartikel presenteras i synnerligen kompakt form en mängd material och uppgifter av olika slag ss. uttalsuppgift, ordklass, genus (i förekommande fall), böjning, eventuella sidoformer, varierande stavningsformer, etymologi med uppgift om eventuellt långgivande språk (i fråga om låneord), bruklighetsangivelser och äldsta (i vissa fall även yngsta) belägg inom varje

betydelsemoment osv. För att underlätta återsökning av uppgifter inom denna komplicerande informationsmängd har projektet O.S.A. kommit till. Projektet började planeras av Sture Allén på Språkdata i Göteborg 1981. Det bygger på metoden att med hjälp av en optisk klartextläsare (Kurzweil Data Entry Machine) överföra den tryckta ordbokstexten i en form läsbar för en dator och syftar till att framställa en databas i vilken informationssökning kan ske.

Arbetet utförs på Språkdata i Göteborg. Hittills har en fjärdedel av materialet lästs in. Kontrolläsning pågår också. Sedan några år framställs SAOB med datasättning, vilket innebär att den för tryckningen framställda maskinläsbara versionen av ordboken kan användas för databasens behov genom en överenskommelse med tryckeriet och att databasen inte behöver kompletteras med optisk läsning från tidpunkten för datasättning. Intressanta möjligheter till nyttjande av den framtida databasen ges i Allén 1986. Här dras också en parallell med ett annat stort projekt med syfte att skapa en ordboksbas, nämligen Oxford University Press stora projekt med syfte att göra A New English Dictionary tillgängligt i maskinläsbar form.

I själva verket innebär projektet O.S.A. en revolution inom svensk språkforskning då det gäller sökning och bearbetning av såväl historiskt som nysvenskt källmaterial och primärmaterial.

LITTERATUR

- SAH = Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1886.
Allén, Sture, 1986, Inför tredje seklet. 2. Nytt och gammalt Om arbetet med ordboken, ordlistan, grammatiken, symposierna och belöningarna. (i: Allén, Sture, Loman, Bengt, Sigurd, Bengt, Svenska Akademien och svenska språket, Tre studier. /Svenska Akademien 200 år./ Stockholm 1986.)
Ekbo, Sven & Loman, Bengt, 1971, Vägledning till Svenska Akademiens ordbok. 2 uppl. (Skrifter utg. av Nämnden för svensk språkvård 32.)
Hast, Sture, 1983, Om SAOB:s material (i: Nysvenska studier. Tidskrift för svensk stil- och språkforskning. 63, 1983.)
Jonsson, Hans, 1983, Om historisk lexikografi av typ SAOB. (i: Nysvenska studier. Tidskrift för svensk stil- och språkforskning. 63, 1983.)
SAOB = Ordbok över svenska språket. Utg. av Svenska Akademien. Lund 1898 ff.
SAOBArkiv = Arkiv för Svenska Akademiens ordboks språkprovssamlingar.

SPRÅK, *ssgr*

— -BRUK. [jfr t.

sprachgebrauch] bruk av språket, sätt att bruka språket, sätt att uttrycka sig språkligt; i sht om det inom en språklig gemenskap (särsk. inom ett nationalspråk) mer l. mindre allmänt vedertagna l. stadgade sättet att uttrycka sig språkligt (i allmänhet l. i visst avseende), särsk. i sådana uttr. som *gångse* l. *allmänt* l. *vanligt språkbruk*; jfr -sed, -sätt 2, -vana 2, -övning 2. *Föräldrat, modernt språkbruk. Vetenskapligt, tekniskt språkbruk. Uttryckssättet strider mot (är i enlighet med) vedertaget språkbruk. Det vårdade (l. bildade) språkbruket har ofta uppställts som rättsnöre för språkriktigheten. Oldendorp 1: 3 (1786). Hvarje ords bemärkelse i ett språk beror .. af det hos Nationen antagna språkbruket. MOBERG Gr. 2 (1815). FAHLCRANTZ 4: 167 (1865: Det vanliga språkbruket). De flesta menniskor äro osäkra om .. sitt eget språkbruk och gifva blott tveksamma svar på frågor som: säger ni tyllen eller tylllet? EHTEGNÉR i*

Exempel på ordartikel i SAOB